

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. П. ЮРЕНКО (Полтавська обл., с. Диканька)

М. С. Френкін

Епіграфом для розповіді про М. С. Френкіна можна було б взяти слова одного з найвизначніших речників українства Микити Шаповала: "Співпрацюючи з інтими народами на полі політики, господарства і культури, мусимо бути перейняті почуттям доброзичливості й пошани до них. Одержуючи від них цінності, мусимо віддячувати своїми цінностями. Переймаючи від людськості неоціненні культурні скарби, мусимо бути вдячні й відплачувати любов'ю..."¹.

Михайло Самійлович Френкін — єврейський історик, хоча буття й значення його наукової спадщини не обмежується державними кордонами і національними межами. Його знають у наукових колах різних континентів. З повним правом можна твердити, що внесок професора Френкіна у вивчення історії України, ставлення до її народу заслуговують на увагу й визнання в нашій країні, з якою він був тісно пов'язаний життям та науковою діяльністю і де, на жаль, його ім'я поки що знає надто мало людей, навіть з числа фахівців.

М. С. Френкін народився у м. Баку 27 грудня 1910 р.* Батько його був службовцем на нафтопромислах і, маючи неспокійну вдачу, раз-пораз міняв місце проживання. Так, у 1913 р. Френкіни переїхали до Польщі, де жили до 1925 р.² Михайло навчався у польській гімназії, звідкіль виніс чудове знання польської та німецької мов, історії і літератури.

Після переїзду до Росії він без коливань обрав для себе подальший шлях: вступив на суспільно-економічний факультет (історична секція) Ленінградського педагогічного інституту ім. О. Герцена. Позбавлений будь-якої матеріальної підтримки, Михайло змушений був шукати хоч би якогось заробітку. Спочатку підряджався вантажником у порт, 1929 р. влаштувався викладачем у Ленінградську обласну радпартшколу, а наступного року -- одночасно ще й на вечірній робітфак імені "Комуністичної Правди".

Після закінчення інституту М. Френкін одержав призначення до Мархлевського робітфаку Баранівського району Київської (тепер Житомирської) області, де сумістив обов'язки викладача і завідувача учбовою частиною. Виявивши неабияку зацікавленість історією України і українською мовою, він невдовзі досконало оволодів останньою і вільно говорив, читав і писав нею протягом усього життя³.

Через рік молодого фахівця, який привернув увагу добрим знанням польської та української мов, перевели на роботу до Київського інституту соцвиховання, доручивши обов'язки старшого асистента в польському секторі⁴. Однак уже наступного (1933) року колишній зв'язок з польським, а з часом — польськомовним середовищем відіграв мало не фатальну роль у його житті. Органи ОДПУ УСРР, які сфальсифікувати справу т. зв. "Польської організації військової" (ПОВ), заарештували здібного полоніста, нібито за натежність до цієї "контрреволюційної націоналістичної антирадянської організації"⁵. Головний козир, використаний ними проти Френкіна, був трафаретним: останній довгий час жив у Польщі (дарма, що в дитячому віці). Так, на догоду молохові тоталітаризму та амбітним замірам керівників ДПУ молодого

педагога перетворили в польського шпигуна і контрреволюціонера. Рік, проведений у київській Лук'янівці та харківській в'язниці, став для нього суворим випробуванням. Щоправда, вже перед тим він був свідком жорстоких реалій доби сталінізму в Україні, які назавжди закарбувалися в його свідомості. Ще на Житомирщині він спостерігав стихійний селянський спротив колективізації⁶. Як згадує дружина вченого, Е. А. Френкіна, через десятки років "він розповідав... про голод, що панував на Україні, про трупи людей, які померли від голоду й валялися прямо на вулиці, про картину висилки "куркулів", про розорення й руйнування релігійних храмів"⁷. За власним визнанням, Френкін "був свідком зростаючого потоку селянських жертв чергових сталінських репресій у серпні 1932 р. і в наступний час"⁸.

Через рік після арешту, у травні 1934 р., Френкіна було звільнено з-під варті, а справу стосовно нього припинено⁹. Це звільнення було несподіваним для Михайла Самійловича¹⁰, і, як пише дружина, він "до кінця життя не міг пояснити, чому його тоді звільнили"¹¹.

Повернувшись до Москви, Михайло Френкін вступив у вересні 1934 р. до аспірантури Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ) на кафедру історії СРСР. Як свідчать документи, він був "відмінником навчання". Молодий науковець сам обрав тему кандидатської дисертації: "Донське козацтво в останній чверті XVIII ст.". "Роки, проведені Михайлом Самійловичем в інституті, були періодом бурхливого зростання його як історика-ученого, підкреслює Е. А. Френкіна. — Він був вхожим у дім професора Ю. В. Готьє, до нього уважно ставився проф. Тихомиров (останній помер > таборах). Він пройшов пішки вздовж Військово-Грузинської дороги, діставався в козаці станиці в пошукові документів про життя козацтва... Він був молодим, повним сил і енергії, здорового честюлюбства... Почав вивчати французьку мову... Був, як кажуть, на коні"¹².

Виступаючи 13 листопада 1938 р. офіційним опонентом на захисті М. С. Френкіна кандидатської дисертації, Ю. В. Готьє наголосив, що вона "значно перевищує вимоги до дисертацій на вчений ступінь кандидата історичних наук"¹³. Після блискучого захисту Михайло Френкін дістав посаду доцента на кафедрі джерелознавства історії СРСР МДІАІ. Водночас він працював відповідальним секретарем редакції журналу "Архивное дело" — органу Центрального архівного управління СРСР. Про успіхи молодого науковця свідчило й видання в Ростові-на-Дону його монографії, що містила багато цінного історико-краєзнавчого матеріалу¹⁴. Та відразу після виходу в світ її було вилучено й знищено за наказом органів НКВС¹⁵. Творчі наукові плани Френкіна були відсунуті на десятиліття жорстокою дійсністю тоталітарного режиму.

17 травня 1938 р. на прийомі працівників вищої школи Сталін говорив: "Дозвольте виголосити тост за науку, за її процвітання, за здоров'я людей науки. За процвітання науки, яка добровільно і охоче відкриває всі двері науки молодим силам нашої країни і дає їм можливість завоювати вершини науки, яка визнає, що майбуття належить молоді від науки"¹⁶. А 3 квітня 1939 р. М. С. Френкіна знову було заарештовано¹⁷. Глибокий драматизм його долі переконливо і яскраво ілюстрував сталінську "турботу" про молоді наукові кадри.

У 1938 р. радянська архівна система, з якою тісно було пов'язане життя М. Френкіна в 30-ті роки, переживши першу хвилю репресій, готувалася до переходу у відання НКВС. Політична, а не адміністративна спрямованість цього рішення вищого керівництва СРСР очевидна і не потребує коментарів. Встановлення якнайжорстокішого тотального контролю за архівами і повне перетворення їх на догідливий інструмент сталінізму мато супроводжуватися перманентним перевіюванням кадрів

архівістів, репресивними заходами щодо запідозрених у неблагонадійності. Пряме підпорядкування архівної системи відомству Берії створювало для цього якнайсприятливіші можливості. Як їх реалізацію слід розглядати роботу спеціальних комісій по перевірці архівів і підготовці до передачі їх у систему НКВС. 19 грудня 1938 р. голова центральної комісії по перевірці архівних закладів полковник Давидов, доповідаючи Берії про закінчення роботи, назвав 66 працівників архівів, непридатних, на його думку, для подальшої роботи в системі. Відтак вони ставали кандидатами в арештанти¹⁸. А 15 січня 1939 р. спеціально призначена комісія НКВС СРСР у складі капітанів держбезпеки Петрова, Нікітінського та Белова подала своєму наркомові на затвердження акт про передачу архівних закладів СРСР в очолюваний ним наркомат. Було запропоновано заарештувати одного працівника і вислощено недовір'я ще 140. Шеф НКВС наклав на цьому списку резолюцію: "Виділити спецгрупу слідчих". А крім того, особисто визначив 13 чоловік, яких мали заарештувати. Це дало поштовх новій хвилі репресій серед архівістів. До жертв Берії та його підручних потрапив і М. С. Френкін¹⁹, який привернув увагу енкаведистів тим, що в минулому проходив по справі Польської військової організації. На підставі матеріалів 1933 р. проти нього було сфабриковано повторне звинувачення в належності до ПОВ і проведенні антирадянської агітації²⁰.

М. С. Френкіну довелося пройти через Люб'янку і Лефортовську в'язницю. Одним з оперпрацівників НКВС, які вели його справу, був Б. Родос. Він по-садистському знущався над підслідним, буквально вибиваючи з нього зізнання. Ухвала Особливої наради при наркомові внутрішніх справ від 17 жовтня 1939 р. була досить шаблонною: для початку — 5 років ув'язнення в таборах. Після чого Френкіна етапували до Краслагу (Красноярський край)². Е. А. Френкіна розповідає, що він зазнав важкої фізичної праці на лісоповалі та лісосплаві, голоду й відчуття безнадійності. "Вурки "любили" його, називали "учителем" і охоче слухали його розповіді, що не заважаю їм забирати у нього куриво, а потім "жалувати" окурки. Як казато начальство: "Тут не університет""²².

18 липня 1957 р., дякуючи клопотанням сестри, військовим трибуналом Московського військового округу його справа була переглянута й припинена за відсутністю складу злочину, а сам М. Френкін реабілітований.

Він так підсумовував цей етап свого шляху: "Всього тюрми, табори і заслання відібрати 18 кращих років життя"²³.

Повернутися до Москви М. Френкіну відразу не пощастило: не було житла й прописки. З допомогою друга він осів на деякий час у Чернівцях, влаштувавшись науковим співробітником до місцевого краєзнавчого музею, а згодом очолив його історичний відділ. Тут він почав збирати матеріал для монографії про революційний рух на Румунському фронті, що вимагало частих поїздок до архівів, великих затрат енергії, часу і коштів. Проте, незважаючи на всі труднощі, за чотири роки роботи в музеї чорновий варіант монографії було підготовлено, і в 1965 р. вона побачила світ²⁴.

Ясна річ, автор добре розумів, що книга мусить стати вирішальним аргументом у його другій — тепер уже науковій — реабілітації. І нічого дивного немає в тому, що вчений змушений був зосередити головну увагу на більшовизації військ 8-ї армії і пошукові доказів позитивного значення цього процесу. Адже головною умовою виходу будь-якої історичної праці була її відповідність партійним вимогам: марксистсько-ленінський світогляд, класова непримиримість, нетерпимість до всіх, хто стояв на інших позиціях. У контексті вищезгаданого зрозуміле негативне зображення автором небільшовицьких сил: есерів, меншовиків, укра-

їнського руху. "Оголошення Центральною радою Південно-Західного і Румунського фронтів єдиним Українським фронтом на чолі з командуючим Щербачовим і підпорядкування цього фронту Генеральному секретаріату, а також посилений темп українізації — все це входило в план заходів українських буржуазних націоналістів, реакційного російського командування з метою дезорганізувати єдиний фронт революційних солдатів і перешкодити здійсненню декретів Жовтня на Україні. Цей план Ради був відповідно кваліфікований більшовиками", — такий характерний висновок для цієї²⁵ та інших праць М. С. Френкіна 60-х — початку 70-х років²⁶.

Але водночас у його працях того періоду нагромаджено, систематизовано й узагальнено багатий фактичний матеріал, добутий з об'єктивних джерел. Передусім з архівних документів і преси 1917—1918 рр. Тому вони відіграють роль далеко не лише історіографічних фактів. Не випадково серйозні закордонні дослідники зазначали, що ці його праці значно переважали велику кількість стереотипних радянських праць про революцію²⁷.

Американський дослідник історії Росії професор Аллан Вальдман, який познайомився й заприятелював з Френкіним 1970 р. у Москві, писав, що його книга "Революційний рух на Румунському фронті, 1917 р. — березень 1918 р." "на той час — краще радянське дослідження російської армії в часи революції. За фасадом цієї праці відчувався серйозний учений, чий знання і відданість історії далеко виходили за рамки, окреслені для радянських дослідників"²⁸. Вальдман наводив також відверто сказані йому самим Михайлом Самійловичем у 1970 р., під час однієї з перших зустрічей, слова, які зрештою ставлять крапку над "і" у питанні: що більшою мірою впливало на політичне обличчя його праць: внутрішні мотиви чи вимушені зовнішні обставини: "Вони змусили мене прибрати всі хороші речі, а решту — спотворили". Розділи, присвячені українським та іншим солдатським організаціям, залишилися в шухляді письмового столу вченого²⁹.

Повернутися до Москви Михайло Френкін зміг восени 1961 р. Того ж року в його житті відбулася ще одна подія, яка мала велике значення і для наукової роботи, і для виходу в світ нових, найвартісніших книг: він одружився. Лікар Емма Френкіна стала вірним помічником і співробітником Михайла Самійловича в його дослідженнях, а особливо — у підготовці їх до друку.

У столиці вченому спочатку довелося працювати не за основним фахом (викладав польську мову в Академії педагогічних наук) і лише через рік, у серпні 1962 р., його зарахували старшим викладачем кафедри допоміжних історичних дисциплін Історико-архівного інституту, а невдовзі перевели на кафедру історії СРСР. Повернення не було легким, а начальство і колеги зустрічали його насторожено: гадали, що за минулі роки дискваліфікувався, а головне — відсидник, єврей, ніколи не був ні в партії, ні в комсомолі³⁰. Але він, дякуючи своїм інтелектуальним здібностям та невсипущій праці, подолав усі перешкоди і став професором.

Ректор, приймаючи недавнього засланця на роботу, з гумором зауважив: "У портфелі у вас солдатики марширують". І дійсно, увесь вільний час Френкін віддавав дослідженням з історії російської армії в період 1917—1918 рр. У квітні 1968 р. він успішно захистив докторську дисертацію, присвячену участі в революційному русі 1917—1918 рр. солдатів 4, 6 і 9-ї армій Румунського фронту. Це дослідження вражає своїм обсягом (1099 стор. машинопису) і ґрунтовністю джерельної бази. М. Френкін використав у дисертації матеріали десятків фондів Центрального військово-історичного архіву, Центрального архіву Жовтневої

революції СРСР, Центрального архіву Радянської Армії, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, багатьох обласних архівів Російської Федерації та України, численну літературу, видану за кордоном.

Але Михайло Самійлович прагнув максимально реалізувати свої здібності і плани, які не вкладалися в прокрустове ложе радянської історичної науки. Це поряд із покликом національної свідомості та іншими життєвими обставинами стало визначальним мотивом його еміграції в березні 1974 р. до Ізраїлю. Удвох з дружиною вони оселилися в Єрусалимі, де вченому надали посаду професора-дослідника при кафедрі радянології Єрусалимського єврейського університету. Робота задовольняла його, проте "було дещо прикро, що йому не дали студентів, — згадує Е. А. Френкіна, — а йому дуже хотілося мати учнів" ³¹.

Неможливо обійти того факту, що в новому середовищі вченому жилося й працювалося нелегко. Недаремно професор А. Вальдман звертав увагу на "надзвичайно важкі умови нового оточення і культури". Давалися ознаки вік, підірване здоров'я, незнання мови. Але незважаючи на це, Френкін ні на тиждень не полишав праці над фундаментальним дослідженням про російську армію в роки революції.

Хоча при виїзді з Радянського Союзу у Френкіна ледь не конфіскували рукописи його праць ³², йому вдалося провезти з собою безліч документальних виписок і копій — результат його довгорічної праці в архівах ³⁴. Західні науковці не могли й мріяти про таку базу історичних джерел. Але керований духом творчої одержимості, літній уже дослідник вів плідотворні пошуки матеріалу ще й у європейських бібліотеках та архівах. Зокрема, в 1976 р. він працював у бібліотеці Паризького університету в Нантері, в Державній бібліотеці та військових архівах Мюнхена, у Військовому архіві Відня. Віднайдені там матеріали він використав у своїй новій книзі "Російська армія і революція". Михайло Самійлович дуже хотів, щоб вона вийшла в світ 1977 р., напередодні 60-х роковин революції. Але через опір і перешкоди, які чинили його ізраїльські колеги фінансуванню цього видання, вихід її затримався до 1979 р. "Я розумію, що неприємно, коли приїздить хтось чужий і протягом 2—3 років видає таку поважну працю", — пояснювала Е. А. Френкіна ³⁵. До того ж виявилось, що в Ізраїлі і взагалі на Заході Френкін розходиться багато з ким в історичних та політичних оцінках революції, більшовизму і радянської дійсності. Один з викладачів Єрусалимського університету заявив, що після виходу книги Френкіна їх не допустять до радянських архівів ³⁶, хоча в той час ніхто й не збирався пускати туди науковців з Ізраїлю.

За словами самого М. Френкіна, в цьому капітальному дослідженні (обсяг 780 стор.) він мав на меті "показати вирішальну роль російської армії у проведенні і в ході Великої Лютневої революції та більшовицького перевороту в 1917 р. і висвітлити в міру своїх сил наслідки революції у діючих з'єднаннях..., виявити причини неможливості подальшого ведення війни солдатсько-селянською масою країни в цілому в 1917 р., простежити процеси розпаду і розкладу армії в ході революції на фронтах, кожний з яких мав свою специфіку" ³⁷. Це надскладне завдання автор успішно виконав, масштабно відтворивши колосальну історичну панораму не лише фронту, а й усієї велетенської імперії, дослідивши соціально-економічні, політичні і військові процеси цього макросоціуму.

Одним з головних завдань, які поставив перед собою дослідник, було вивчення національних рухів у російській армії, що стали надзвичайно серйозним чинником у ході революції ³⁸. А. Вальдман слушно зазначав, що розробка саме цього напрямку дослідження — найцінніше в монографії ³⁹.

Серед національних рухів у війську і взагалі на терені колишньої царської Росії М. Френкін найбільше уваги приділив українському. Об'єктивно висвітлюючи події, їх причини й наслідки, він став на бік українства, підкреслюючи справедливість його вимог і державницьких устремлінь⁴⁰. Глибоко аналізуючи загальний історико-політичний контекст українського питання, Френкін дійшов висновку, що відсутність української національної армії в 1917 р. мала "незліченні трагічні наслідки як для долі української революції, так і для поразки російської революційної демократії на Південно-Західному та Румунських фронтах і в широких тилкових районах у боротьбі з більшовиками в період Жовтневого перевороту"⁴¹.

Вчений дає глибокий аналіз чинників, які призвели до цих наслідків, розкриває по суті ворожу і нещирю політику Тимчасового уряду стосовно Центральної Ради, який на практиці саботував українізацію військ⁴². Переконливо доводить він і те, що "український національний рух зустрічав труднощі не лише на фронті. Проти нього, як це не парадоксально, виступали, висуваючи лише різні формулювання, російські політичні партії від меншовиків та есерів до кадетів і більшовиків"⁴³.

Особливу увагу М. С. Френкін приділив викриттю більшовицької політики щодо українства, з'ясував конкретно-історичні обставини більшовицького вторгнення в Україну, війни проти УНР. Аналізуючи документи — від сумнозвісного ленінського маніфесту з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради до наказів по військових частинах і солдатських листів, — вчений наводить незаперечні докази більшовицької підступної тактики стосовно України та українського руху, брутального втручання у внутрішні справи УНР⁴⁴. Що ж до причин поразки української справи, падіння Української Народної Республіки, то він вважав, що вони корінніші перш за все у невдатій соціально-економічній політиці Центральної Ради та українських партій: "Порівняно легка військова перемога більшовиків у боротьбі з Центральною Радою заснована не на силі їхніх багнетів, а на зміні настрою українського солдата-селянина, який з головою поринув у аграрні погроми та розгроми, і йому в умовах явочного вирішення аграрного питання на селі не було вже діла до підтримки Центральної Ради"⁴⁵. Тема кардинальних питань української історії в монографії Френкіна вплітається у широкий історико-політичний контекст і розробляється яскраво, талановито, а головне — об'єктивно, як і в двох його наступних капітальних історичних дослідженнях.

До цього слід додати, що і в монографії, і в усіх інших наукових працях Михайла Самійловича історія постає не безликою, а заповненою конкретними людьми, які несуть на собі риси не функцій, а живих, часто суперечливих, особистостей. Іменні показники його трьох останніх монографій налічують по кілька сот прізвищ, у тому числі "Російської армії і революції" — більше 1300.

Водночас Френкін не приховував за фіранкою об'єктивізму свого ставлення до цих людей, своїх власних симпатій та антипатій. Так, сповідуючи демократичні ідеї лютневої революції, він разом з тим піддавав гострій критиці російські ліберальні і соціалістичні партії за невиконання справедливих вимог селянських і солдатських мас: припинення війни і вирішення аграрного питання. На Заході йому дорікати за цю гостроту, вбачаючи в ній вияв шкідливої для дослідника емоційності та суб'єктивізму. Вчений з Каліфорнійського університету Петер Кенез іронічно зауважував у рецензії на його книгу про армію: "Західний читач не може не посміхнутися, читаючи про "велику лютневу революцію", а також про "жовтневий заколот". Френкін не позбувся шкідливої радянської звички набирати очки не за допомогою аргументів, а за допомогою добору відповідних епітетів... Коли б Ленін не

говорив що-небудь, він завжди робить це "демагогічно", коли б більшовики не заявляли про своє бажання взяти владу, вони роблять це "цинічно", а коли вони заперечують це, то роблять це "лицемірно"⁴⁶.

Навіть А. Вальдман зауважував М. Френкіну щодо надмірно негативного ставлення до більшовизму: "Не треба приписувати їм (більшовикам. — *О. Ю.*) колективний чи особистий макіавеллізм"⁴⁷.

Як зазначає Е. А. Френкіна, в Ізраїлі Михайло Самійлович через свої політичні погляди, що викликали невдоволення його колег, яке іноді переходило в особисту неприязнь, перебував у вакуумі⁴⁸.

Попри всю неоднозначність ставлення до Френкіна з боку його слухачів та читачів і в минулому, і зараз, варто наголосити: на Заході серйозне знайомство з його працями викликало повагу, а то й захоплення навіть у його опонентів. Щойно згаданий Петер Кенез, автор критичних зауважень на адресу "Російської армії і революції", все ж визнавав: "Це книга величезної ваги". Він зазначав, що багатство історичного матеріалу надає їй унікальності, що Френкін, "розповідаючи історію розпаду армії, розповідає історію революції"⁴⁹.

Аллан Вальдман присвятив йому своє капітальне дослідження "Кінець російської імперської армії", видане 1987 р. В ньому він публічно заявив: "Від імені всього співтовариства вчених я хочу віддати належне професору Михайлу Самійловичу Френкіну..., дякуючи хоробрості і надзвичайній енергійності якого, ми одержали дві монументальні праці..."⁵⁰. Перша із згаданих Вальдманом монументальних монографій - "Російська армія і революція", друга — "Захоплення влади більшовиками в Росії і роль тиллових гарнізонів армії" (411 стор., збільшеного формату)⁵¹. Остання тематично, змістом і джерелами органічно доповнювала попередню, де при всій різнобічності основна увага була зосереджена на фронтових з'єднаннях і частинах. У передмові до нової праці автор зазначав: "Без урахування фронту і особливо тиллових гарнізонів не можуть бути всебічно вивчені хід підготовки і проведення реакційного більшовицького заколоту та його трагічна для країни перемога, яка призвела до трагічних наслідків для всього людства"⁵².

Френкіну вдалося розширити джерельну базу свого дослідження, використавши фонди Віденського військового архіву, імператорського дворцевого і державного архіву у Відні, німецьких державних архівів, зокрема Політичного архіву в Бонні. Великого значення він надавав висвітленню визвольних і, на його думку, прогресивних рухів народів Російської імперії: білорусів, латишів, естонців, поляків, фінів, євреїв, мусульманських народностей. Але особливо важливе місце в його праці відведено українському рухові: "По нав'язаному згори шаблону радянські історики дають брехливу інтерпретацію і спотворюють питання національно-визвольного руху в 1917-- 1918 рр., зокрема українського", — підкреслював він⁵³. Розглядаючи питання історії українського руху в зазначений період у принциповому плані, Френкін вносить чимало конкретики, цінної для історичного дослідження, переводить традиційні питання в нову площину. Так, він переконливо засвідчив, що український рух стояв на заваді більшовицькій експансії не тільки в самій Україні, а й у Великоросії, де він охопив багато частин армії і флоту. Звідси й репресивні заходи більшовиків після захоплення ними влади щодо українських організацій у військах. "Ленін, — зазначає М. Френкін, — який у червні (1917 р. - *О. Ю.*) демагогічно накидався на О. Керенського, котрий лише заявив про несвоєчасність скликання другого українського військового з'їзду, ... тепер не посоромився віддати наказ про розігнання українського військового з'їзду Північного фронту. 1 грудня у Пскові були розігнані "збройною рукою" 500 делегатів, що представляли понад 130 тис. солдатш-українців фронту"⁵⁴.

Всі свої висновки, а вони вельми масштабні, Френкін завжди підкріплював найціннішими аргументами — фактами.

Природно, що Михайло Самійлович не обійшов увагою і питання історії єврейства у той період. Він дійшов цілком об'єктивних висновків щодо єврейського руху і його місця в революції, висвітлив су-перечливість, роз'єднаність, національно-політичну незрілість, а відтак і сумні наслідки цього для єврейського народу, особливо для його найзнедоленішої частини.

Доводячи, що найвища цінність для нього — істина і справедливість, Френкін стверджує: "Правильному розумінню суті українського руху і навіть свого власного в єврейській масі заважала та обставина, що як в середовищі російської меншини на Україні, так і серед євреїв панувала прищеплена десятиліттями ідеологія централізму і русифікації. Нещадна логіка діаспори невблаганно приводила до того, що євреї ставали патріотами пануючої нації. Українське і російське єврейство мимоволі грало роль провідника обрусительного централізму і ставало об'єктом незадоволення українського та інших народів" ⁵⁵. При цьому вчений підкреслює, що в революційних російських партіях євреї мали визначне, але не панівне становище, як це намагаються зобразити російські реакціонери. "Брехливим також є спекулятивне твердження реакції про переважання євреїв серед більшовиків" ⁵⁶, — писав він.

Надзвичайно важливим є переконливе доведення Френкіним змови В. Леніна з німецькими військово-політичними колами, що мало забезпечити поразку Росії у Першій світовій війні. "У світлі беззаперечних документів німецького МЗС, очолювана В. Леніним партія більшовиків була партією державної зради, — наголошував він, — яка проводила в життя директиви Німецького генерального штабу по розгрому як російської армії, так і народу в цілому, і отримувала багатомільйонні грошові субсидії для реалізації вказаної мети" ⁵⁷. У світлі дослідження Френкіна зовсім інакше, ніж це традиційно подавала радянська історіографія, бачиться більшовицька політика від братань з німцями на фронті до зусиль Леніна по укладенню миру з Німеччиною та Австро-Угорщиною. І водночас блякне найбільший міф ХХ ст. про історичну роль комунізму. До речі, з цього приводу Френкін вів полеміку із Б. Суваріним, який апологізував вождя більшовизму ⁵⁸.

Незважаючи на те, що наукові праці Френкіна затискали навіть в Ізраїлі, не кажучи вже про Радянський Союз, міжнародне визнання почало приходити до нього ще за життя. 1980 р. його запросили до участі у II Всесвітньому конгресі по вивченню СРСР та країн Східної Європи, що проходив у м. Гарміші, неподалік Мюнхена ⁵⁹. Його доповідь "Солдати і офіцери російської армії в ході Лютневої революції і Жовтневого заколоту" завдяки науковій глибині та позиції, солідарній з боротьбою поневолених народів Російської імперії та Радянського Союзу, справила особливе враження на науковців з української та польської діаспори. А те, що вчений вільно спілкувався з ними їх рідними мовами, викликало захват. Як свідчить Е. А. Френкіна, Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні навіть виділив йому грант для роботи над книгою про український рух у часи революції, а поляки пропонували допомогу в її виданні ⁶⁰. Як підхід до реалізації цієї пропозиції можна розглядати і наукові публікації Френкіна в провідному журналі української еміграції "Сучасність" ⁶¹.

Великого значення дослідник надавав українсько-єврейським взаєминам, розглядаючи їх як в історичному, так і в політичному аспектах.

"Проблема відродження справжньої (а не уявної, як в СРСР) української державності, як вона стояла 1917 р., залишається досі актуальною і болючою", — наголошував він і зауважував, що на заваді цьому

стоять не лише апологети ленінізму, а й численна опозиційна комуністичному режиму еміграція⁶². Він викривав шовіністичні погляди і дії багатьох її діячів від П. Струве до М. Ульянова та О. Зінов'єва. "На жаль, — писав він, — ... антинаукові та й просто брехливі погляди поділяють численні російські публіцисти і навіть О. Солженіцин"⁶³. Навіть прогресивно настроєних щодо самовизначення українського народу А. Амальрика, В. Буковського, О. Галича, В. Некрасова та ще декого з дисидентів він критикував за ідею проведення референдуму на предмет самостійності України ще за існування СРСР. Обґрунтованість такої критики підтвердили результати березневого референдуму 1991 р.

Френкін вважав неможливим умиротворення тоталітарного режиму в СРСР, в якому вбачав головну загрозу цивілізованому світові у повоєнний час, шляхом різноманітних поступок⁶³. Вчений викривав також тактику "тихої дипломатії" — політичної лояльності стосовно радянської імперії, поширену в певних політичних та громадських колах Ізраїлю. Гострій критиці він піддав Ізраїльський меморіальний інститут Яд Вашем за мовчанку про факти злочинів супроти єврейства в СРСР. Без дипломатичних тонкощів Френкін зауважував: "Співробітник Яд Вашем Ш. Спектор у статті "Чи потрібний Комітет єврейсько-української співпраці?" намагався будь-що довести, що такий комітет не потрібний і навіть шкідливий, що підтримувати українські організації, які провадять боротьбу проти Кремля, це "не наша справа". Фактично Спектор діє на користь радянських тоталітаристів, пропагуючи ізоляцію національних рухів різних народів один від одного, щоб розсварити різні народи, які страждають від комунізму. Спектор та кола, чії погляди він висловлює, сприяють ізоляціоністським та прорадянським тенденціям в ізраїльській політиці"⁶⁷. М. Френкін засуджував не перебуту ще й до цього часу в єврейських колах теорію колективної відповідальності українського народу за злочини проти євреїв⁶⁸. А вона, як відомо, є і понині чи не найбільшим каменем спотикання в українсько-єврейських взаєминах. Це виявлялося навіть під час спільних українсько-єврейських наукових симпозіумів, що проводилися за взаємною згодою. Так було, наприклад, на конференції у Макмастерському університеті (м. Гамільтон, Канада) 1983 р. Оглядач її матеріалів констатував: сторони постійно висували "два різні погляди, дві різні аргументації, які виявляють, що різниці поки що завеликі, щоб можна було очікувати скорої розв'язки цього складного питання"⁶⁹.

Позиція ж Френкіна щодо цього питання близька погляду професора Романа Сербина з Монреаля: "Поняття колективної відповідальності не є наукова, а політична категорія. Не лише жоден серйозний науковець, а й жодна пересічна чесна людина, що має крихітку почуття людської гідності, не може схвалити таку фальшиву засаду суспільного життя"⁷⁰.

Водночас Михайло Самійлович засуджував перманентні прояви антисемітизму в українському середовищі і відверто вказував на них українській громадськості. При цьому він не уникав називати і тих, хто їх плекав, незважаючи на славу і популярність цих людей, як наприклад, у випадку з правозахисником Валентином Морозом⁷¹.

Що ж до ворожнечі між українцями та євреями, то Френкін вважав її рудиментом минулого, такою, "що нині втратила будь-який політичний та економічний сенс"⁷². "Згинули в минуле такі історично навантажені єврейству категорії, як орендарі, лихварі та ін. На Україні сьогодні існує трудове єврейство, а ролі скажених експлуататорів народної маси на землі Тараса Шевченка узяли на себе московські комуністи, в руках котрих знаходиться вся економіка України, і які здійснюють національний гніт та експлуатацію в країні", — розвивав він дати цю тезу в одному із своїх останніх публічних виступів і водночас

стверджував, що дружба двох народів є історичною необхідністю⁷³. Розвитку й зміцненню цієї дружби він сприяв не лише науковою, а й активною громадською роботою, продовжуючи традиції таких діячів єврейського руху, як С. Гольдельман та А. Марголін. Його сучасниками і однодумцями були І. Клейнер, Я. Сусленський, Ю. Вольф. Френкін одним з перших увійшов до Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі, був членом його управи⁷⁴. Активно, як автор і член редколегії, він співробітничав у журналі "Діалоги"⁷⁵. Праця цього осередку ізраїльської громадськості ніколи не увінчувалася лаврами, а постійно нашоувалася на осуд і перешкоди, завдавала його активістам чимало прикросів, якими, на жаль, означені й останні місяці життя М. С. Френкіна.

Наприкінці 1985 р. на кошти українця з Ванкуверу (Канада) Юрія Диби на горі Сіон в Єрусалимі було споруджено пам'ятник українцям — жертвам більшовизму і нацизму. Пам'ятник було встановлено у надзвичайно залюдненому місці, недалеко від музею жертв холокосту, перед брамою гробниці царя Давида⁷⁶. Михайло Самілович був учасником церемонії його відкриття. Разом із Ю. Дібою, відомим українським правозахисником Л. Плюшем та визнаною в Ізраїлі праведницею світу Г. Мельничук він поклав вінок до монумента. А потім пролунало його пророче слово: "Євреї чекали понад дві тисячі років відродження своєї національної держави, а вам, українцям, у зв'язку з ще більш назріваючою кризою радянського самодержавства, стільки чекати не доведеться. Побажаємо українському народові у найближчий час створити вільну, незалежну, демократичну Україну!". М. Френкін закликав українців розраховувати переважно на власні сили. "Щоб повторити Конотоп (розгром гетьманом І. Виговським московського війська у 1659 р. - *О. Ю.*), необхідна єдність в українському таборі", — наголошував він⁷⁷.

На початку 80-х років Михайло Френкін встановив зв'язки з науковцями Українського дослідницького інституту при Гарвардському університеті у СІЛА, а 1984 р. йому вдалося відвідати цю країну. І там він напружено працював: знайомився з науковою і мемуарною літературою, розшукував документи очевидців. Важко хворий, вчений віз із Америки безліч фотокопій книг і часописів — не бажав коритися недугі і складати зброю. Людина великих знань та інтелекту, він мав багато планів на майбутнє, хоча розумів, що виконати їх не вдасться. "Він був енергійним і активним до самої смерті. Я щиро переконаний, що він був готовий до продовження наукової роботи", — свідчив А. Вальдман⁷⁸.

Решту сил і часу, відведеного долею, Михайло Френкін віддав ще одній капітальній монографії — "Трагедія селянських повстань у Росії"⁷⁹. Капітальній не стільки за обсягом (251 стор.), скільки в плані глибини змісту та обширу проблематики.

Автор проаналізував комплекс передумов таких екстремальних виявів селянського руху, як повстання на території колишньої царської імперії від Сибіру до Таврії. До цього комплексу увійшло багато чинників — від грабіжницького характеру реформи 1861 р. до продрозкладки на початку 1920-х років. Могутня джерельна база праці зумовила послідовність і глибоку предметність викладу. Водночас вона розкрила нові сторінки гіркої історичної правди. З документів особистого архіву Л. Троцького автор витягнув на світ зловісні вердикти ленінського Політбюро ЦК РКП та інші вражаючі свідчення. Висока інформативність і персоніфікованість, обґрунтованість будь-яких висновків — характерні риси останнього великого дослідження професора Френкіна. Написане ним часто-густо лишає болісне відчуття, але завжди вимагає замислитися. Така, наприклад, панорама колосального виступу селян Тамбовщини у 1921 р. та не менше відомої, але так само сфальсифікованої радянською наукою історії Кронштадтського повстання⁸¹.

Стосовно останнього автор зауважував: "Ті 279 делегатів X з'їзду РКП(б), яких зрушили під Кронштадт як політичних погоничів і наглядців військ, безжально кинутих на штурм фортеці, зокрема П. Дибенко, А. Бубнов, В. Путна, І. Федько, В. Затонський та інші, тоді не усвідомлювали собі, що вони є учасниками процесу створення радянського тоталітарного ладу, в горнилі якого згорить і їхнє життя" ⁸².

В 7-му розділі монографії, присвяченому селянству України, Френкін пише: "Селянський характер української революції не підлягає ніякому сумніву. Всі отаманські загони рекрутувалися саме з селян, в зв'язку з чим характерні риси ходу селянської боротьби: його коливання, локальність виступів і політичні зигзаги, суперечливі погляди, а часто і забуття національних інтересів, як у фокусі, відобразилися в отаманщині".

Трагедія українського селянства, яке втратило в той період залишки землі і волі, на думку М. Френкіна, була трагедією всієї української революції. І хоча селянський антибільшовицький рух в Україні був основною перепорою комуністичній експансії, на відміну від зрусіфікованих міст⁸³, саме соціальна і національна відчуженість між містом і селом, а також відсутність організованого політичного керівництва селянським рухом спричинилися до його поразки і поразки української революції ⁸⁴. Трагічним для її долі виявилася і непомірна перевага у свідомості українського селянина соціального складника над національним.

Важливо, що Френкін переконливо спростовує твердження про "куркульський" характер селянських виступів в Україні, яке багато десятиліть використовувалося радянською пропагандою і наукою для політичних спекуляцій⁸⁵.

Попри всі лиха М. С. Френкін завжди лишався оптимістом, бо вірив у торжество справедливості. Тому він прагнув, щоб історичний досвід, навіть найтрагічніший, був проаналізований і використаний для поступу цивілізації. А тому завжди намагався виявити причинний зв'язок минуштини із сьогоденням, особливо при необхідності розв'язання жагучих проблем останнього. Тому, підсумовуючи опір селянства комуністичному закріпаченню, він дійшов висновку: "Без ліквідації експлуатації колгоспника... не може бути й мови про дійсний підйом сільського господарства. Однак це розкріпачення трудівників села і міста можливе лише при неодмінному падінні створеного в СРСР політичного та економічного ладу" ⁸⁶.

Свою останню книгу герой цього нарису не встиг закінчити, але її незавершеність практично не відчутна. Вона подолана великою працею дружини вченого, яка підготувала до друку книгу і дала їй дорогу у світ.

Відомий український вчений О. Пріцак 4 квітня 1988 р. писав Е. А. Френкіній із Сполучених Штатів: "Я невідкладно почав її ("Трагедію селянських повстань...". — О. Ю.) читати і прийшов у захват від того, як Ваш чоловік викладає цю складну історію. Я гадаю, що корисним було б її англійське видання..." ⁸⁷.

Але Михайла Самійловича Френкіна вже не було на світі. Вш помер 20 лютого 1986 р.⁸⁸ Після його смерті Аллан Вальдман заявив: "Якби доля склалася так, що дозволила б Михайлові Френкіну зробити нормальну кар'єру або там, або тут, він був би визнаний істориком першої величини" ⁸⁹. А в іншій своїй праці він справедливо наголошував: "Робота Френкіна є пам'ятником тому, чого могла б досягти радянська наука, коли б їй було дозволено використати свій творчий потенціал" ⁹⁰. Обриси цього нерукотворного монумента ще ледь помітні під щільною завісою незнання і викривленої свідомості, але він поволі росте, стверджуючи, здавалося б, парадоксальний оптимізм свого творця, котрий якось сказав: "Я помру, а мої книги залишаться..."

- ¹ Шаповал М. Велика революція і Українська визвольна програма (Виклади в Америці). - Прага, 1927. - С. 47.
- ² *У документах вказувалося, що роком його народження є 1909-й, але, як свідчив сам М. Френкін, в юності йому додали рік, щоб він раніше міг вступити до вузу.
- ³ Лист Центрального архіву Міністерства безпеки Російської Федерації (далі - ЦАМБ РФ). - №10 А-3764 від 10.11.1992 р.
- ⁴ Архів автора.
- ⁵ Там же; Континент (Париж). - 1985. - № 43. - С. 270.
- ⁶ Назв, лист ЦАМБ РФ.
- ⁷ Френкін М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918—1921 гг. - Иерусалим, 1987. - С. 227.
- ⁸ Архів автора.
- ⁹ Френкін М. Назв, праця. — С. 226.
- ¹⁰ Назв, лист ЦАМБ РФ; Архів автора.
- ¹¹ Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ¹² Архів автора.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Френкін М. Дон во второй половине XVIII века. — Ростов-на-Дону, 1939.
- ¹⁶ Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ¹⁷ Речь тов. Сталина на Приеме в Кремле работников высшей школы 17 мая 1938 г. // Архивное дело. // 1938. - № 2. - С. 4.
- ¹⁸ Назв, лист ЦАМБ РФ.
- ¹⁹ Пшеничный А. В. Репрессии архивистов в 1930 годах // Советские архивы. - 1988. - № 6. - С. 46.
- ²⁰ Там же. - С. 46-47.
- ²¹ Назв, лист ЦАМБ РФ.
- ²² Архів автора; назв, лист ЦАМБ РФ.
- ²³ Архів автора.
- ²⁴ Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ²⁵ Френкін М. С. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. - март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. — М., 1965.
- ²⁶ Там же. - С. 299.
- ²⁷ Френкін М. С. Революционное движение на Румынском фронте (1917 -март 1918). Солдаты 4, 6, 9 армий Румынского фронта в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (рукопис докторської Ісєртатії б.м. і р.). — Т. 2. - С. 469, 470 та ін.; Френкін М. С. Некоторые вопросы деятельности Центральной Рады и ее войсковых органов в армии в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (политика и практика Центральной Рады) // Труды Московского государственного историко-архивного института. - Т. 26. - М., 1968. - С. 31-33, 37, 57; Френкін М. С. Содействие русских революционных солдат в борьбе румынских трудящихся в 1917 году // Вопросы истории. — 1973. — № 7. — С. 30-39.
- ²⁸ Wildman A. Mikhail S. Frenkin, 1909-1986 // Slavik Review (Chicago). - 1987. - Vol. 46. - № 1. - P. 1; Фельштинский Ю. Памяти М. С. Френкина // Русская Мысль (Париж). - 1986. - 21 березня.
- ²⁹ Wildman A. Russkaia Armia I Revolutsiia 1917-1918 By Mikhail S. Frenkin. Munich: Logos Verlag, 1978. XXXI, 479 pp. // Slavic Review, - 1981. -Vol. 40. - N 2. - P. 284.
- ³⁰ Wildman A. Mikhail S. Frenkin. - P. 2.
- ³¹ Архів автора; Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ³² Архів автора.
- ³³ Wildman A. Mikhail S. Frenkin... - P. 2; Wildman A. The End of the Russian Imperial Army. The Road to Soviet Power and Peace. —Vol. 2. - Princeton, 1987. - P. XI.
- ³⁴ Wildman A. Mikhail S. Frenkin... - P. 2.
- ³⁵ Фельштинский Ю. Памяти М. С. Френкина.
- ³⁶ Архів автора.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Френкін М. Русская армия и революция. 1917-1918. - Мюнхен, 1978. - С. VII.
- ³⁹ Френкін М. Русская армия... - С. VIII.
- ⁴⁰ Wildman A. Russkaia armia... - P. 284.
- ⁴¹ Френкін М. Русская армия... - С. 211-212.
- ⁴² Там же. -С. 221.
- ⁴³ Там же. - С. 526-529.
- ⁴⁴ Там же. - С. 534.
- ⁴⁵ Там же. - С. 635-639.
- ⁴⁶ Там же. - С. 693.
- ⁴⁷ Kenz P. Frenkin M/ Russkaia armia I revolutsiia, 1917-1918. - Munich: Logos, 1978, XXXI, 742 pp. // The Russian Review (New York). - 1981. -Vol. 40. - N 4. - P. 196.
- ⁴⁸ Wildman A. Russkaia armia... - P. 285.
- ⁴⁹ Архів автора.
- ⁵⁰ Kenz P. Frenkin M. Russkaia armia... - P. 195-196.
- ⁵¹ Wildman A. The End of the Russian Imperial Army... - Vol. II. - P. XL

- ⁵¹Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа. 1917-1918 гг. - Иерусалим, 1982.
- ⁵²Там же. - С. I.
- ⁵³Там же. - С. II.
- ⁵⁴Там же. - С. 340-341.
- ⁵⁵Там же. - С. 154.
- ⁵⁶Там же. - С. 148.
- ⁵⁷Там же.
- ⁵⁸Див.: Френкин М. Немецкое золото и Октябрьский переворот // Русская мысль. - 1981. - 8 січня.
- ⁵⁹Wildman A. Mikhael S. Frenkin. - P. 2.
- ⁶⁰Архів автора.
- ⁶¹Френкин М. Національно-визвольний рух у Росії під час лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі // Сучасність. - 1981. - № 3-4. - С. 112-127; - № 5. - С. 55-64.
- ⁶²Там же. - С. 61.
- ⁶³Там же. - С. 63.
- ⁶⁴Френкин М. Національно-визвольний рух у Росії під час лютневої революції. // Сучасність. - 1981. - № 5. - С. 63.
- ⁶⁵Френкин М. Некоторые вопросы трагического исхода борьбы крестьянства в ходе русской революции, гражданской войны 1918-1921 гг. и его колхозного закрепощения. Фальсификация национального и крестьянского вопросов в статье А. Зиновьева // Форум (Мюнхен). - 1984. - № 8. - С. 197-199.
- ⁶⁶Френкин М. До питання українсько-єврейських взаємин // Сучасність. - 1985. - № 11. - С. 78-79.
- ⁶⁷Там же. - С. 79.
- ⁶⁸Там же. - С. 80-81.
- ⁶⁹Верига В. На українсько-жидівські теми // Український історик (Нью-Йорк - Торонто - Мюнхен). - 1989. - № 1-3. - С. 147.
- ⁷⁰Сербин Р. Українсько-єврейський діалог без "табу" // Сучасність. - 1984. - № 7-8. - С. 217.
- ⁷¹Френкин М. До питання українсько-єврейських взаємин. - С. 85-86.
- ⁷²Там же. - С. 85.
- ⁷³Френкин М. Промова з приводу відкриття пам'ятника жертвам української нації, що загинули від рук тоталітарних режимів: Советської влади та німецького фашизму // Діалоги (Єрусалим). - 1985. - № 9-10. - С. 19.
- ⁷⁴Діалоги. - 1985. - № 9-Ю. - С. 14.
- ⁷⁵Архів автора.
- ⁷⁶Діалоги. - 1985. - № 9-Ю. - С. 14.
- ⁷⁷Френкин М. Назв, промова. - С. 20.
- ⁷⁸Wildman A. Mikhael S. Frenkin. - P. 2.
- ⁷⁹Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг. - Иерусалим, 1987.
- ⁸⁰Там же. - С. 127-138.
- ⁸¹Там же. - С. 138-147.
- ⁸²Там же. - С. 147.
- ⁸³Там же. - С. 212.
- ⁸⁴Там же. - С. 193, 200.
- ⁸⁵Там же. - С. 215.
- ⁸⁶Там же. - С. 230.
- ⁸⁷Архів автора.
- ⁸⁸Фельштинский Ю. Памяти М. С. Френкина.
- ⁸⁹Wildman A. Mikhail S. Frenkin... - P. 2.
- ⁹⁰Wildman A. Russkaia armia... - P. 286.